

О.Б. Супруненко, С.А. Скорий, Ю.О. Пуголовок

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ПОСЕЛЕННІ ПІЗНЬОСКІФСЬКОГО ЧАСУ В уроч. ПОЛЕ ДРУГОЇ БРИГАДИ У БІЛЬСЬКУ (2008—2009 рр.)

In 2008 and 2009, during the site construction and commissioning a well at the gas condensate deposit at the Late Scythian settlement in Pole of the 2nd Brigade tract, on the territory of the Great fortification of Bilsk hill-fort near Bilsk village of Kotelva Region in Poltava Oblast an area of more than 1, 12 hectares was studied. As a result of still ongoing works 71 dwelling and husbandry structures of the end of the 5th c. and the 4th c. AD, as well as a dwelling and six manufacture structures of saltpeter production of the third quarter of the 17th c. were studied.

Восени—взимку 2008 і в листопаді 2009 рр. Полтавська експедиція ДП НДЦ ОАСУ ІА НАН України, за участі співробітників Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської ОДА та Історико-культурного заповідника «Більськ», здійснила рятивні наглядові дослідження під час спорудження майданчика свердловини 404 Більського нафтогазоконденсатного родовища та підключення її до газоконденсатопроводу на ділянці поселення скіфського часу в уроч. Поле другої бригади, розташованого на території Великого укріплення Більського городища, в адміністративних межах Більської сільради Котелевського р-ну Полтавської обл.

Роботи включали нагляд за зняттям поверхневих нашарувань на площі 160 × 70 м (1,12 га), зачистку профілів бровок завдовжки 62 і 112 м, перегляд вмісту нашарувань, дослідження виявлених об'єктів. У підсумку в 2008 р. виявлено 61 об'єкт скіфського часу та п'ять козацької доби, у 2009 р. (на час підготовки інформації дослідження продовжувалися) — 10 скіфської і два козацької доби, що охопили частину території пізньоскіфського поселення та польовий стан селітроварів третьої чверті XVII ст.

Поселення в уроч. Поле другої бригади відоме з кінця 1960-х рр. Перше повідомлення про цю пам'ятку вміщене Б.А. Шрамком до публікації реєстру об'єктів Більського городища

(1994 р.). Відтоді селище кілька разів оглядали археологи (І.М. Кулатова, В.В. Приймак та ін.), зокрема у зв'язку з розміщенням тут опор високовольтної лінії електропередач.

Встановлено, що культурні нашарування селища тяжіють до надсхилля плато і вузької смуги другої тераси правого берега Більського струмка, фактично до уступу над його стрімким спуском до долини і Більського озера. Вище цього засадженого лісом уступу на ріллі спорадично траплялася ліпна кераміка, кількість якої зростала на мисі над кар'єром, навпроти поселення скіфського часу в уроч. Лісовий Кут.

Селище, з урахуванням периферії, займає плато і надсхилля мису на нерівномірно видовженій у широтному напрямку вздовж струмка ділянці 120—400 × 900 м (близько 28 га). Східна половина цієї території є периферією поселення, де, вірогідно, розташовувалися окремі господарські об'єкти і будівлі селітроварів XVII ст. (ближче до схилу). Абсолютні значення висоти плато тераси у верхній частині поселення складають 168,4—169,5 м, уступу над схилом — 159,7—161,3 м в Балтійській системі, відносна висота ділянок поселення над рівнем заплави струмка, відповідно, 42,0—43,5 м і 33,0—35,3 м.

Культурні нашарування залягають на глибині 0,35—0,65 м і пов'язані з верхнім прошарком похованого ґрунту та передматериком. Їхня товщина всього 0,15—0,30 м. Значна частина шару вище на плато знищена багаторічною оранкою, збереглися лише рештки заглиблених у перед- і материк об'єктів. Масиви зораного ґрунту зі схилу плато поступово перекрили прошарком змитого дощами чорнозему відкладення нижче на уступі.

Виявлено рештки зольника округлої форми розміром 25 × 30 м і заввишки 0,4 м. Ще один золь-

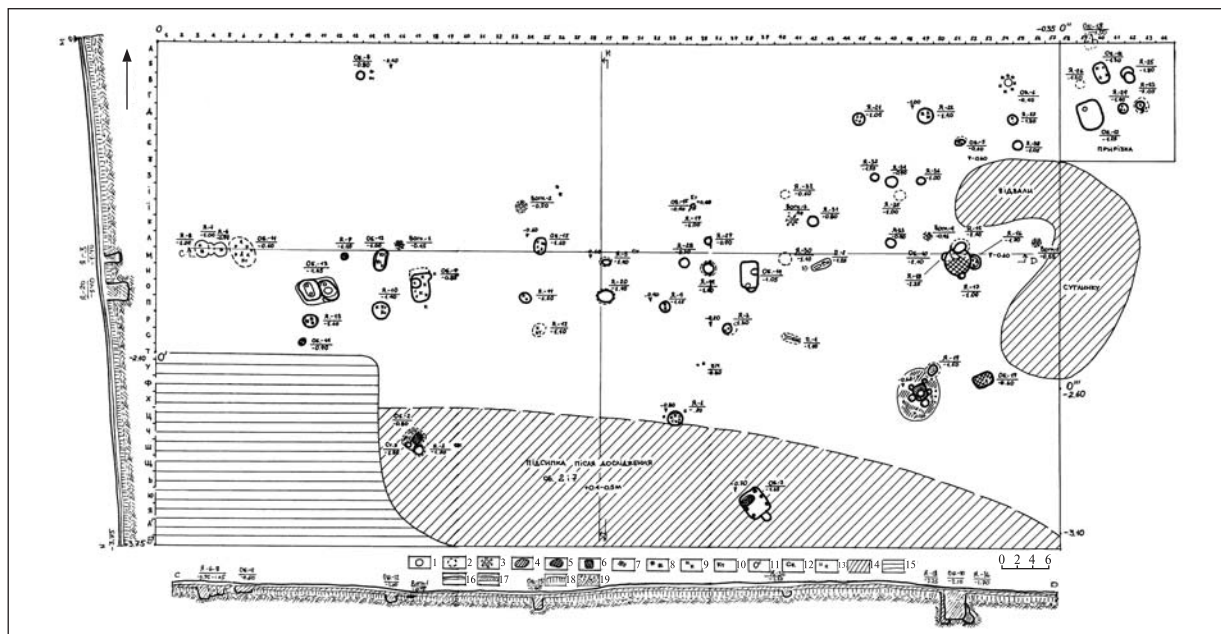

Рис. 1. Більськ, уроч. Поле другої бригади. Загальний план дослідженої ділянки на початку 2009 р. Умовні позначки: 1, 2 — ями скіфського часу; 3 — вогнища; 4 — виробничі об'єкти козацької доби; 5 — печі; 6 — ями козацької доби; 7 — попіл; 8 — уламки печини та обмаски; 9 — фрагменти кераміки; 10 — кістки тварин; 11 — пункти нівелювання; 12 — уламки скла; 13 — вуглини; 14, 15 — ділянки, законсервовані під час роботи свердловини; 16 — орний шар; 17 — культурний шар скіфського часу; 18 — похований чорнозем; 19 — передматериковий суглинок і материк

ник, заввишки 0,25 м та діаметром близько 16 м, розташований за 95 м на схід—південний схід від першого, ближче до уступу над крутим схилом.

З північного краю поселення трапляються окремі уламки гончарного посуду, вкриті розписами ангобом, що належать до зразків кераміки часу Гетьманщини. Вони пов'язані з будівлями селітроварів, які використовували цю ділянку на порубіжжі Козацької держави і Московського царства для промислового видобутку селітри з чорнозему і культурних нашарувань.

Планіграфічно ділянка *поселення скіфського часу* мала вигляд розширеної до північного сходу — до зольника 1 — смуги забудови з окремих садиб завширшки близько 20 м, розташованої над схилом плато і видовженої з південного заходу на північний схід (рис. 1). Її утворювали три садиби, оточені господарськими спорудами (однією—двома чи двома—трьома), скупчення навколо них господарських ям (зернових, погребів, смітєвих тощо), рештки винесених поза зону житлових будівель печей та вогнищ, в одному випадку — два поховання на території обійстя, здійснені в час існування поселення. Ділянки садиб від 15 × 25 м до 20 × 30 м. Більшість об'єктів таких садиб розміщувалася «вільно», широкими скупченнями. Смуга забудови прикривалася від північних і північно-західних холодних вітрів природною перешкодою краю плато. Вище по

схилу від помешкань розташовувалися вогнища, нижче — великі ями і погребі. На певну відстань на північ від забудови були винесені надвірні печі, які призначалися не тільки для приготування їжі, а й для інших господарських потреб.

На північному заході, поза межами поселення, досліджено жертвник, яму господарського призначення (19) нижче смуги забудови з набором вотивних керамічних предметів («хлібців» або «пиріжків»).

Житлові приміщення, як і господарські, трохи заглиблені у ґрунт і майже не мали стовпів, але містили ямки для пічних конструкцій на зразок простих вогнищ, можливо, з якимись каркасными елементами типу піддонів. Для опалення використовували і великі керамічні жаровні.

Каркасно-стовпові конструкції зі стінами з очерету й гілок, вимашеними глиною, застосовано, вірогідно, лише в одній—двох господарських будівлях (об'єкти 12 і 13). Житла, напевне, були дерев'яними, на зразок зрубів. Відзначено заглибини входу до них, розташовані з боку надсхилля. Площа жител становила 7,8—8,3 м², не дослідженою залишилася будівля 2г площею близько 23 м² (законсервована).

Господарські споруди різні — невеликі у вигляді навісів або загород з покрівлею, часом опертою на стовпи, або ж дещо значніші, площею від 1,75

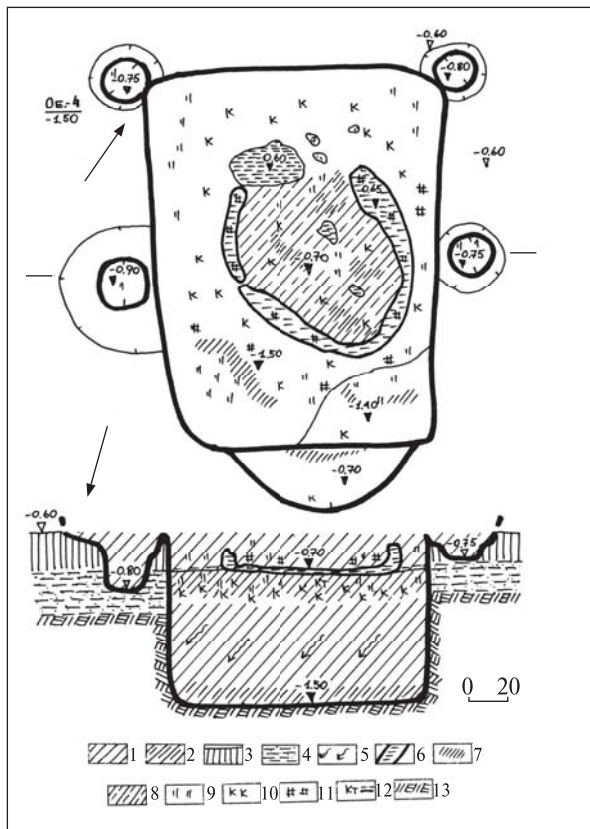

Рис. 2. Більськ, уроч. Поле другої бригади. Об'єкт 4 — рештки селітроварні третьої чверті XVII ст. Умовні позначки: 1, 2 — чорноземне заповнення; 3 — похований ґрунт; 4 — передматериковий суглинок; 5 — замиви, затьоки; 6 — рештки останця печі; 7 — попіл; 8 — черинь печі; 9 — вуглини; 10 — фрагменти кераміки; 11 — уламки печини; 12 — кістки тварин та вимощена черепками поверхня; 13 — материк

до 4,50 м. Це — погребі, ями для припасів та сільськогосподарської продукції тощо. Зернові ями визначаються за етнографічною місцевою особливістю — випалом стін в основі, характерним для епохи від раннього залізного віку до початку XX ст. Таких близько чверті від числа виявлених об'єктів. В одному випадку двокамерна господарська будівля (об'єкт 13) площею 23 м² могла слугувати і своєрідним холодним підклітом — заглибленою частиною розташованого зверху дерев'яного житла. Проте наявні матеріали дозволяють лише гіпотетично стверджувати це.

На поселенні виявлено також два поховання у невеликих і неглибоких материкових ямах неподалік житла: випростані чоловіка та жінки зрілого віку, орієнтовані у східному напрямку.

В цілому склалося враження про нетривалий час функціонування поселення.

В об'єктах, культурному шарі і частково підйомному матеріалі з поселення виявлено переважно кераміку: фрагменти ліпного посуду і значно менше — гончарного давньогрецького.

Всього знайдено 425 фрагментів ліпного посуду скіфського часу (з них 75 — у культурному шарі і підйомні матеріали). Переважають уламки *горщиків* — 415 од. Фрагменти *мисок* представлені всього дев'ятьма уламками, з яких три від так зв. *мисок-ваз* на високому піддоні. Один уламок походить, імовірно, від невеликого світильника. Є поодинокі вінця *корчаг*.

Лише деякі з горщиків мали тюльпаноподібний профіль, решта відноситься до категорії слабо профільованих. Лише одне з вінців прикрашене орнаментом, що імітує наліпний валик, розчленований зашипами, а нижче — «перлинами». Основна ж частина посуду була орнаментована зашипами по краю, що найчастіше поєднувалися з наскрізними круглими проколами, іноді на плічках були ще й скісні насічки або круглі наколи. Лише у деяких горщиків поверхня була трохи підлискована.

Миски однотипні — з горизонтально зрізаним, трохи загнутим звуженим краєм та лискованою темно-сірою поверхнею.

У цілому посуд (його асортимент, орнаментация та характер обробки поверхні) має досить пізній вигляд.

Античний посуд представлений виключно фрагментами тарних *амфор* — 38 од. Переважають уламки світлоглиняних амфор, виявлено по одному фрагменту від жовто- й сіроглиняних, у тісті яких є золотаві блискітки піриту.

З-поміж інших керамічних виробів — фрагмент *жаровні*, що могла використовуватися для обігріву житла і сушіння фруктів, *пряслиця*, вотивний предмет у вигляді циліндра з випуклими боками. Але найбільший інтерес викликає група ліпних виробів (21 од.), що мають вигляд своєрідних «пиріжків» з домішками проса та його відбитками на поверхні. Вони, як і глиняні «коржі» або «хлібці», мабуть, використовувалися під час справляння землеробських культів. Зауважимо, що такі знахідки трапляються вкрай рідко на поселеннях скіфського часу в лісостеповому регіоні, а на території Більського городища масово знайдені вперше.

Виявлено також кам'яні *зернотерки* (6 од.) і невеликий залізний *ніж*. Із предметів озброєння знайдено бронзове *вістря стріли* V—IV ст. до н. е.

Весь речовий комплекс із дослідженої ділянки поселення, і, в першу чергу, керамічна добірка, свідчать на користь його відносно пізнього датування: кінець V—IV ст. до н. е.

Навпроти цього поселення, через балку, розташоване селище в уроч. Лісовий Кут, що досліджувалося протягом кількох сезонів. Матеріали ділянки (подвір'я) дозволяють датувати

його першою половиною V ст. до н. е., себто ранішим часом, ніж досліджена частина поселення в уроч. Поле другої бригади.

Здобуті дані дозволяють розширити уявлення про час функціонування поселенських структур у межах Великого укріплення Більського городища.

Ще одним результатом є відкриття на розкопаній ділянці решток тимчасового заглибленого житла селітровара третьої чверті XVII ст. і комплексу виробничих споруд поряд із ним, що складався з трьох печей (рис. 2), ям для зберігання (підготовки до варки) чорнозему та збору опадів. Встановлено два сезони роботи промисловиків, розділені проміжком у кілька років. Діяльність поселенців нової доби припадає на третю чверть XVII ст.

Досить значна добірка кераміки з житла та однієї з виробничих споруд (362 уламки) ре-

презентує гончарну продукцію кількох місцевих осередків басейну Псла і належить до третьої — початку останньої чверті XVII ст. З об'єктів козацького часу походять також кілька індивідуальних знахідок, зокрема шведський мідний солід Христини, карбований у Ризі 1649 р., який датує виробничий та житловий комплекси. Монета характерна для обігу на Лівобережжі України та у прикордонні Московської держави.

Рятівні розкопки поселення засвідчили перспективність його подальших досліджень для вивчення пізньоскіфської проблематики лісостепової смуги та історії селітряного виробництва в другій половині XVII ст. Суто охоронними заходами на селищі збережені досить значні площі — близько 1,4 га, вивчення лише вузьких смуг на яких під час прокладання комунікацій восени 2009 р. дало чергові цікаві результати.

